

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2023.2.137>

**DİL VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR
ЯЗЫКОВЫЕ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ
LANGUAGE AND LITERARY RELATIONS**

*ZEMFİRA ƏLİYEVA (Azərbaycan)**

**QƏDİM RUS SALNAMƏLƏRİNDƏ VƏ “İQOR POLKU HAQQINDA
DASTAN”DA RAST GƏLİNƏN TÜRKİZMLƏR**

Xülasə

Kiyev-Rus dövləti yaranmamışdan xeyli əvvəl şərq slavyanlar bir çox şərq o cümlədən türk qəbilələri ilə qonşu ərazilərdə yaşayırdılar. Bəzən dost, bəzən də düşmən xarakteri daşıyan bu qonşuluq əlaqələri slavyan xalqlarının etnogenezində və mədəniyyətində, memarlığında və milli ornamentlərində, məişətində və adət-ənənələrində, eyni zamanda leksikasında dərin izlər buraxmışdı.

Qədim rus salnamələrində, “İqor polku haqqında dastan” eposunda onomastik vahidlərdə və terminologiyada çoxsaylı türk alınmaları qorunub saxlanılmaqdadır. Qədim Rusiyanın türk xalqları ilə ticarət əlaqələri çoxsaylı yazılı abidələrdə qalır. Şərqi slavyanların türk qəbilələri ilə ilk əlaqələri qədim Hun dövründə müşahidə olunmaqdadır.

Şərqi slavyanlar IX əsrdə Xəzər xaqanlığının təsiri altında idilər. “Повесть временных лет”, “Ипатьевская летопись”, “Лаврентьевская летопись”, “Тверская летопись” kimi salnamələr və “İqor polku haqqında dastan” eposu bunu bir daha sübut edir.

Açar sözlər: *şərqi slavyanlar, əlaqə və münasibətlər, məişət əşyaları, türk alınmaları, rus salnamələri, ticari əlaqələr, Qədim Rusiya, yazılı abidələr, Xəzər dövləti, türk qəbilələri.*

Slavyan və türk dilləri arasında əlaqələr çox qədim dövrlərdən məlumdur. Slavyan-türk dil əlaqələrinin tarixində bir neçə tarixi dövrü qeyd etmək lazımdır. Ən qədim dövr bizim eranın ilk illərinə, Kiyev-Rus dövlətinin yaranmasından əvvəlki dövrə təsadüf edir. Bizim eranın VI-VII əsrlərindən slavyanlar türk avarlarla, Volqa bulqarları ilə, xəzərlərlə və digər türk xalqları ilə ticarət əlaqələrinə girirlər. Lap qədimdən türk və slavyan xalqlarının qonşu ərazilərdə yerləşməsi, ticarət əlaqələri bu xalqların nümayəndələrini bir-birinin dilini öyrənməyə vadar edirdi. Bu artıq həyatı məcburiyyətə çevrilmişdi. Rus knyazlarının Qızıl Ordaya gediş-gəlişləri ilk tərcüməçilərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. X-XII əsrlərdə Kiyev-Rus dövləti zamanı rusların oğuz və qırpaq (polovets) qəbilələri ilə münasibətləri

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Nəzəri dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru.

inkişaf edirdi. “Слово о полку Игореве” adlı dastan bu dövrə təsadüf edir. Dastanda çoxlu sayda qırçaq (polovets) sözləri mövcuddur. XII-XV əsrlər tarixə monqol-tatar işğalı kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə rus və digər slavyan dillərinə çoxlu miqdarda türkizm keçmişdir. Bu dillər arasındakı münasibətlər Kazan, Həştərxan, Krım xanlıqlarının Rusiya imperiyasına birləşdiyindən sonra daha da gücləndi. L.Niderlenin fikrincə, *“başqa dillərdən keçən sözlərin müxtəlif tipli hecalarının fonetik strukturları bir çox ədəbi dillərin səs tərkibinə üzvi surətdə daxil oldu. Slavyan dilləri leksikasının tədqiqatçıları bu dillərdə qədim yunan və latın sözlərinin habelə uqrofin, monqol, türk, iran və qərbi Avropa leksemlərinin mövcudluğunu qeyd edirdilər. Slavyan dillərinin leksikasının zənginləşməsində türk dillərinin rolu böyükdür. Türkoloq alimlərin fikrincə, əsil türk mənşəli sözlər türkizm hesab olunurdu”* (Соболевский, 1914, 31-34). Bundan əlavə, sözdə ahəng qanununun mövcudluğu da əsas şərtlərdən biri idi. İ.İ.Sreznevski mənşəyindən asılı olmayaraq türk dillərindən slavyan dillərinə keçən bütün sözləri türkizm hesab edirdi. İ.İ.Sreznevskinin fikrincə, *“əvvəlki tarixindən asılı olmayaraq, slavyan dillərinə türk dilləri vasitəsilə keçən sözlər türkizm hesab olunur”* (Срезневский, 1950: 45-46). Beləliklə, monqol, iran, ərəb və başqa dillərdən keçmiş din, hüquq, məişət mövzusunda aid olan sözlər tədqiqatçılar tərəfindən türkizm kimi qəbul olunurdu. Tarixi faktlar ümumi slavyan dilində danışan qəbilələrin skiflərlə və sarmatlarla geniş əlaqələri olduğunu sübut edir. Əlbəttə, qonşu ərazilərdə yaşayan xalqların ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin olması təbiidir. Lakin nədənsə bir çox slavyan və rus alimləri türkdilli skifləri və sarmatları irandilli hesab edir və bu əlaqələri slavyan-türk əlaqələri deyil, slavyan-iran əlaqələri adlandırırdılar. Rus alimləri A.A.Şaxmatov, V.A.Boqoroditski və başqaları bunu dəfələrlə təkrar edirdilər. Bu alimlərin fikrincə, *“skif-sarmat dialektləri iran dillərinə mənsub olub, iran dillərinin şimal-şərq qrupunu təmsil etmişlər”* (Шахматов, 1915: 102-106; 14, 53-54). Antik mənbələrin verdiyi məlumatlara görə skif-sarmat qəbilələri Qara dəniz ətrafındakı ərazidə bizim eradan əvvəl VII əsrdən məskunlaşmışlar. Skif-sarmat elementləri müasir Rusiyanın cənub ərazilərini tutaraq bizim eranın II-III əsrlərinə qədər orada məskunlaşmışdılar. Və təbii ki, 1000 il ərzində bu xalqlar və onların dilləri arasında geniş əlaqələr mövcud idi. Lakin bütün dünyə alimlərinin: tarixçilərin, arxeoloqların, etnoqrafların slavyanlarla qonşu olan bu xalqları türkdilli hesab etmələrinə baxmayaraq, bəzi panslavistlər və panrusistlər onları ancaq irandilli saymışlar. Baltikdilli qəbilələr türkdillilərdən daha uzaqda yaşadıkları üçün onlar arasında heç bir dil əlaqəsi ola bilməzdi.

A.İ.Sobolevskinin fikrincə, *“bizim eradan əvvəl, çox qədim dövrlərdə Baltik dənizi sahillərində balto-slavyan qəbilələri yaşamışlar. Bu tayfalar ümumi balto-slavyan dilində danışmışlar. Sonrakı əsrlərdə bu tayfaların dili iki yerə: baltik və slavyan dillərinə parçalanmışdı. Bizim eradan iki əsr əvvəl qədim slavyanlar türkdilli skif tayfaları ilə qarışmışdı. Bunun nəticəsində isə slavyan və skif dilləri qarışmış və slavyan-skif dil əlaqələrinin təsiri ilə yeni slavyan dili yaranmışdır. Qədim slavyan dilinin iki mənbəyi olmuşdur: baltik dilləri və türk dilləri. Qədim tarixçilər bizim eradan əvvəlki dövrdə yaşayan*

slavyanlar barədə müəmmalı şəkildə susurlar" (13, 109-110). Tarix səhnəsində slavyanlar yalnız bizim eranın ilk əsrlərindən sonra görünməyə başlamışlar. Slavyanlar yeni etnik birləşmədir. A.İ.Sobolevski öz fikirlərini onunla əsaslandırmağa çalışır ki, "qədim slavyan dilində müşahidə olunan hind-Avropa dil qrupuna məxsus "s" səsi sonrakı dövrlərdə "ch" səsbirləşmələri ilə əvəz olunmuşdur. Bu dəyişmə müəyyən fonetik şəraitdə "i, u" qaralı saitlərindən, dilarxası "k, q" samitlərindən və "ir, ur" diftonqlarından sonra müşahidə olunur. Bundan əlavə, qədim "s" səsi mütləq sait səsdən öncə gəlməli idi. Məsələn: rus dilindəki "блоха" Litva dilində "blusa"; rus dilindəki "мышь" latış dilində "mus" kimi səslənir (Менгес, 1974: 49-50). A.İ.Sobolevski skif dili dedikdə bəzi rus alimlərinin yazdığı kimi, iran dillərini deyil, məhz türk dillərini nəzərdə tuturdu. Alimin fikrincə, "Şərqi Avropanın toponimiyası, bir çox slavyan dillərinin leksikası türk dillərinin təsirini sübut edir. Arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin faktları da bu fikirləri sübut edir. Məsələn: rus dilindəki "sok", "osoçiti", "osoka" sözləri "sak" sözündən yaranmışdır". Yunan tarixçisi Herodotun fikrincə, "skifləri farslar "sak" adlandırırdılar. Farsların düşməni olan "tura", türk xalqlarının adı rus dilindəki "мурпуть", "мурпуть", "протурпуть" ifadələrində öz əksini tapmışdır".

Bəzi rus alimləri Sobolevskinin bu fikirlərini fantaziya adlandırır və heç bir elmi əsas olmadan səhv mövqe hesab edirlər (məs.: F.P.Filin, A.L.Poqodin və b.). Lakin A.İ.Sobolevski öz mövqeyində tək deyildi, rus alimi B.A.Boqoroditski də var idi. Alim "Общий курс русской грамматики" adlı əsərində Sobolevski ilə həmfikir olduğunu söyləyirdi.

B.A.Boqoroditskinin fikrincə, "qədim slavyan dilində gedən bir çox fonetik proseslər türk dillərinin təsiri ilə izah olunur. Dilarxası "q, k, x" samitlərinin xışiltılı samitlərə çevrilməsini alim türk dillərinin təsiri ilə izah edirdi. Qədim slavyan dilindəki dilarxası "q, k, x" samitləri türk dillərinin təsiri ilə öz fonoloji xüsusiyyətlərini dəyişmişdilər" (Гумилёв, 1991: 35-37).

Türkdilli qəbilələr yunan tarixçisi Herodotun verdiyi məlumata əsasən Rusiyanın cənubunda Dnepr sahilində məskunlaşmışdılar. Slavyan dillərinə yaxın olan Litva dilində bu samitlərin incələşməsi müşahidə olunmur.

Kazan Universitetinin professoru İ.F.Yakovkin "Опыт собрания слов арабских, турецких, персидских и татарских, употребляемых в российском языке" adlı məruzə ilə Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasında çıxış etmişdi.

Slavyan dillərinə keçmiş Şərq, xüsusilə də türk leksikasının tədqiqində V.V.Qriqoryev, A.K.Kazım bəy, P.Y.Petrov, U.N.Berezin, A.M.Seqrin, A.Bobrovnikov və başqalarının adlarını çəkmək olar. A.O.Muxlinski polyak dilinə keçmiş, türkiizmlərin tədqiqində böyük işlər görmüşdür. P.S.Savdyev ("Восточные слова в русском и русские в восточных языках"), A.K.Kazımbəy ("Об этнографическом исследовании русских слов усвоенных местным тюркскими наречиями в России") və başqalarının əsərlərində rus dilindəki türkiizmlər tədqiq olunur.

Akademik V.V.Stasov “Происхождение русских былин” adlı əsərində rus folklorunda işlənən türkiizmlərə xüsusi yer ayırmışdır. V.F.Miller “Экскурсы в область русского народного эпоса”, V.Parxomenko “Следы половецкого эпоса в летописях” adlı əsərlərində türkiizmlərin inkişaf tarixindən bəhs etmişlər.

“Слово о полку Игореве” eposunu bir çox rus alimləri tədqiq etmişlər. Bu eposun anonim müəllifi polovetslərin həyat və məişətini dərindən bilən bir şəxs olmuşdur. O, polovets xanları Bonyakin Konçakin, Sarukanın, Qzakın və başqalarının adlarını çəkir, türk etnonimlərini, titullarını, terminologiyasını dərindən bilir. Əsər qırçaq çölünün havası ilə nəfəs alır.

Rus dilinin moŋqol hakimiyyətinə qədərki dövrünün tədqiqatçılarından biri də F.İ.Erdman idi. F.İ.Erdmanın əsəri “Следы азиатизма в “Слове о полку Игореве” adlanır. O, “Слово о полку Игореве”də olan türkiizmlərin ərəb, fars və yəhudi mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışmış və buna nail olmamışdı.

İlahi qüvvələri ifadə etmək üçün bəzi sözlər mövcud olsa da, ayrı-ayrı ilahələrin adlarına rast gəlmək mümkün deyildir. Buradan aydın olur ki, bu xalqlarda allahların və ilahələrin adları bəzən Hind-Avropa, bəzən də yerli mənşəlidir. Bu zaman Altay xalqları şərqdə məskunlaşmışdılar. Baltoslavyanlar isə Aralıq dənizi sivilizasiyasından uzaqda idilər. Yunan mədəniyyəti dövründə Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərində yunan müstəmləkələri yaranmışdı.

Bu dövrdə də baltoslavyanlar Aralıq dənizi hövzəsində yaşayan xalqlardan xeyli uzaqda idilər. Bu zaman baltoslavyanlar və Aralıq dənizi hövzəsində yaşayan xalqlar arasında illiriyalılar, frakiyalılar yerləşmişdi. Qara dəniz hövzəsində isə baltoslavyanlar möhtəşəm skiflərlə qonşu idi.

Yunanların skiflər barədə geniş məlumatları var idi. Məsələn, Herodotun əsərlərində skiflər barədə geniş məlumatlar verilsə də baltoslavyanlar haqqında heç bir sözə rast gəlmirik. Skifləri iranlı hesab etmək çox səhv fikirdir. Heradotun bu barədə verdiyi məlumatlar həqiqətə qətiyyənlə uyğun gəlmir.

Skif dilindəki sözlər, araba və çadır adlarının etimologiyası iran dillərinə uyğun gəlmir. Lakin iranlıların skiflərə təsiri çox böyük idi və belə nəticə çıxarmaq olar ki, skolatlar (şahənşah skiflər) iran təsiri altında idilər.

Босый – “Босый волк” sözü türk dillərindən alınmışdır. “Boz” sözü V.Radlovun lüğətində verilmişdir. Bütün türk dillərində “boz” sözü, “boz qurt” ifadəsi işlənir. K.Q.Mençes bu sifətin bütün türk dillərində işləndiyini slavyan dilinə qədim türk dilindən keçdiyini qeyd edir. A.M.Xazanov əfsanəvi “Ağayaqlı canavar” haqqındakı yazısında “босый волк” ifadəsini işlətmişdir. Fasmerin lüğətində də həmin ifadəyə rast gəlmək olar.

K.Q.Mençes qədim rus dilindən günümüzə qədər gəlib çatmış “Слово о полку Игореве” və “Задонщина” mənbələrinə əsaslanaraq *Boyan* sözünün xüsusi ad olduğunu qeyd edir. *Boyan* sözü şəxs adı kimi rus, polyak, çex, slovak dillərində hələ orta əsrlərdən işlənməyə başlamışdı. Qədim dövrdə “Boyan” sözü avar dilində çox işlənmişdir. VII əsrdə avar xanlarının arasında “*Boyan*” adlı şəxs

olmuşdur. Bəzi alimlər Boyan sözünün əfsanəvi ad olub, xristian dini ilə bağlı olduğunu qeyd etmişlər.

X əsrin salnaməçilərindən biri – Liritprand bizanslılardan eşitdiyini belə nəql edir: "Bulqar xanı Cemeonun oğlu Bayanus maqiya və sehri o qədər gözəl öyrənmişdi ki, istədiyi zaman canavara və ya hər hansı bir heyvana çevrilə bilirdi". Mərkəzi Asiyanın şaman ənənələrinə əsasən "*Bayanus*" əsl "*qubulğan*" yəni "sehrbaz" idi. "*Qubulğan*" sözü mənşəcə monqol dilinə aiddir. Monqol dilindəki "*xubil*" – "dəyişmək", "çevrilmək", "başqa formaya düşmək" sözündən götürülmüşdür. Türk dillərində bu sözün özünəməxsus köksöz yuvası vardır. "*Boyan*" sözü şəxsi ad kimi işlənsə də slavyan mənşəli Stoyan, İordan sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Cənubi və Şərqi slavyanlarda musiqiçilərə *Boyan* deyirdilər. Bu ad Mərkəzi Asiyanın türkdilli qəbilələri arasında çox yayılmışdı. Cənubi Özbəkistanda Kaskadərya vilayətində aşıqlara, xanəndələrə bu gün də *Boyan* deyə müraciət edirlər. Bu söz rus dilində işlənən Boyan sözünün prototipi kimi işlənə bilər. Rus dilində birinci hecəda türk dillərində işlənən "a" səsi əvəzinə "o" səsi işlənir. İkinci hecədəki "a" səsi bir qədər qapalı tələffüz olunur. *Boyan* sözünün türk dillərinin hamısında işlənən bay/bəy (varlı, möhtəşəm) sözləri ilə bir köksöz yuvasına daxil olduğu bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur. Qıpçaq qrupu türk dillərində bay/bəy sözlərinin "sahib, qəhrəman, rəhbər" mənaları da vardır.

Türkmən və yakut dillərində, habelə qədim türk dilində bu söz uzun tələffüz olunan "a" səsi ilə işlənmişdir. Türk və monqol dillərinin fonoloji qanunlarına əsasən uzun tələffüz olunan birhecalı türk sözləri monqol dilində P.M.Melioranski, F.Ş.Korş və b. alimlər "Слово о полку Игореве" dastanına elmi məqalələr həsr etmişlər.

S.E.Malov, V.A.Qordlevski, A.İ.Popov, N.A.Baskakov, N.K.Dmitriyev, İ.K.Dobrodomov slavyan dillərinə keçmiş türk leksikasını hərtərəfli tədqiq etmişlər. İ.K.Dobrodomov "Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках" əsərində slavyan dillərindəki qədim bulqar sözlərini tədqiq etmişdir.

Karl Qenrix Menqes "Слове о полку Игореве"də işlədilən türkiizmlərə xüsusi diqqət vermişdir. K.Q.Menges slavyan dillərindəki türkiizmlərin altay və ümumtürk mənşəli olduğu barədə ətraflı məlumat vermişdir. Q.K.Menqes, F.Miklosisin, M.Fasmerin, A.Q.Preobrajenskinin və digər alimlərin lüğətlərinə əlavələr etmiş, bəzi faktları dəqiqləşdirmişdir. Q.K.Menqes "Восточные элементы в "Слове о полку Игореве" əsərində altay dillərindən slavyan dillərinə keçmiş bir çox sözlərin etimologiyasını verir.

M.Fasmer "Этимологический словарь русского языка" lüğətində bir çox sözlərin etimologiyasını düzgün vermişdir. K.Q.Menqesin fikrincə, M.Fasmer "сани", "тисовый", "хоть" və s. sözləri "Naməlum dildən keçmiş sözlər" adlandırır. K.Q.Menqes qeyd edir ki, türkdilli xalqların və qədim slavyanların ünsiyyəti bizim eramın VI əsərində daha da güclənmişdir və qədim slavyan dilindəki türk sözlərinin mövcudluğu da bununla izah olunur. Xalqların böyük tarixi köç etməsində slavyanlar bir çox millətlərdən sonra iştirak etmişlər. Bu dövrdə artıq Avropanın

böyük bir hissəsi köçəri xalqların nəzarəti altında idi. Xalqların böyük köçü Şərqi və Qərbi Roma imperiyalarının tarixdə mövcudluğu, inkişafı və süqutu ilə sıx bağlıdır.

Prank adalarından, xüsusilə Böyük Kralın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Qərbi Roma imperiyasının sütunları laxlamağa başlamışdı. Lakin bunu Şərqi Roma imperiyası barədə demək olmaz. Şərqi Roma imperiyasını Mərkəzi Asiyadan köç edən xalqların mübarizəsi titrətməyə başladı. Slavyan dünyası xalqların böyük köçündə iştirak etməyə çalışsa da, türk xalqlarının təzyiqi altında titrəyirdi.

Bizans tarixçilərinin yazdığına görə, türk dünyasının aləmi titrədən bu hücumlarından biri, slavyanların məhz oturaq həyata keçməyə hazırlaşdıqları vaxt baş vermişdi. Bu hücumlar zamanı slavyanlar türkdilli xalqlarla qarışmış və yeni bir dil – qədim bulqar dili yaranmışdı. Bu dil uzun müddət bu qədim xalqların əbədi dili olmuş, bütün qohum, hətta qohum olmayan qonşu dillərə də böyük təsirini göstərmişdi. Bu dövr slavyan dillərinin inkişafından söhbət açarkən, əlbəttə, slavyan-türk əlaqələrini qeyd etməmək mümkün deyildir.

Hind-Avropa dünyasında slavyanlar, bəzi alimlərin qeyd etdiyi kimi, balto-slavyanlar xüsusi təkamül tarixinə malik idilər. Onlar tarixin tarixəqədərki və yarıyaqədərki zülmətindən yenidən çıxmışdılar.

Birinci xristian minilliyi artıq başa çatırdı. Bu dövrdə bir çox Hind-Avropa xalqlarının artıq inkişaf etmiş yazı mədəniyyəti var idi. Bu barədə K.Q.Menqes belə yazır: “Первое христианское тысячелетие подходило к концу, когда славяне овладели искусством читать и писать, между тем наиболее удаленные индоевропейские народы, такие как ирландцы, исландцы, арии, Центральной Индии, так же как и те, кто находился в сердце Азии у самых границ Китая, – все они имели уже собственную развитую письменность”.

İqtibasdan göründüyü kimi, Karl Menqes I minillikdə yazı mədəniyyəti olan xalqların adını çəkir, növbə qədim türklərə gəldikdə isə, onların adını çəkməyi lazım bilməyib, Mərkəzi Asiyada, Çin sərhədində yaşayanlar adlandırır. Hind-Avropalıların Qədim Dünya ərazilərində yayılma areallarının xəritələrinə baxsaq, o zaman slavyanları bu torpaqların mərkəzində görürük. Lakin slavyan adı ilə qeyd olunan bu xalqların hamısı slavyanlar idimi?! Əlbəttə yox! Bu zaman qədim türkdilli xalqlar bu ərazilərin böyük bir hissəsinin yeganə hakimi idilər.

Monqol dilinin Ordas dialektində Boyan sözü “varlı insan” və şəxsi ad mənalılarında işlənir. Türk və slavyan dillərində işlənən “boyan” sözü türk mənşəli olub, Avropaya avarlar tərəfindən gətirilmişdir. Salməççi Konstantin Baqryanarodnu bu sözün müəyyən titul olduğunu qeyd edir. *Boyan* sözü “*ban*” formasında Cənubi slavyan dillərində işlənir. Bu dillərdən isə rumın, macar və serb dillərinə keçmişdir.

Tarixən türkmənşəli olan “boyan” sözü slavyanlaşmış və bu dillərdə “musiqiçi, aşiq, ozan, müdrik” mənalılarında işlənmişdir. Menqes bu sözü slavyan mənşəli hesab edərək, onun “bayatili” sözündən törədiyini qeyd edir. Lakin “bayatı” sözünün ən qədim türk qəbilələrindən biri olan bayatlarla əlaqədar olduğunu nədənsə qeyd etmək istəmir.

Melioranskinin fikrincə, “bayan” sözü “ruhlar üzərində hakimiyyəti olan” mənasında işlənir. Menqes “bayan” sözünün türkmənşəli bağ-bay (sehrlənmiş, ca-

dulanmış) sözkökləri ilə əlaqəsi olduğuna şübhə ilə yanaşır. Halbuki, bu söz həm struktur-semantik, həm də derivativ xüsusiyyətlərinə görə əsl türkməndir. Vamberi bu sözün türkmən olduğunu, *bağu* (hiylə, məkr, sehr) mənasında Xivə və Çağatay mətnlərində bu sözün işləndiyini və Mahmud Qaşqarının qeyd etdiyi “ba” kökündən düzəlmiş olduğunu qeyd edir.

Melioranskinin fikrincə, “*bu söz monqol mətnlərində monqolların ulu əcdadı Dubun-Bayanın şərəfinə Bayan şəklində işlənir. Bəzi monqol mətnlərində isə “sərrast atıcı”, “müdrük adam” mənasında işlənən “margan” sözü ilə əvəz olunur*”. “*Buyan*” sözü buddizm dövründə uyqur dilindən monqol dilinə keçmişdir. Uyqur dilində işlənən *bayat* sözü “*Allah*” mənasında M. Kaşqarının divanında işlənir (Мавродин, 1945: 21-25).

M. Kaşqari bu sözün *arqu* dialektində işləndiyini qeyd edir. V. Radlov *Bayat* sözünün çağatay və qədim uyqur dillərində işləndiyini qeyd edir. V. Radlov “*Bayan*” və “*bayat*” sözlərinin “*bay*” kökündən düzəlmiş derivativlər olduğunu qeyd edir. Qədim uyqur dilində, M. Kaşqaridə, tatar, qazax dillərində *bayu* sözü “varlanmaq” mənasında işlənir. Türk və Azərbaycan dillərində “*bayat*” sözü “qədim, köhnə” mənalarında işlənir. Meyzel səhv olaraq bu sözün ərəb dilindəki “*bayt*” (gecədən qalmış, köhnə) mənaları ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir. Lakin bu söz V. Radlovun fikrincə, türk, krım-tatar, qazax, tatar, yakut dillərində işlənən “*boyu*” – “batmış günəş”, “günəşin qüruba enməsi” mənaları və xivə, şərqi-türk, türkmən, özbək dillərindəki “*bayagut*” “keçmiş” sözləri ilə bağlıdır. Bu söz hətta tunqus dilində də “*bay*” formasında işlənir.

Zaxarov, Qabebus və başqaları bu sözün hətta çin dilində də olduğunu qeyd edirlər. Mancuuriya, even, tunqus dillərinə bu sözün yakut dilindən keçdiyinin rus alimi Vasileviç qeyd edir. Ərəblərlə heç bir coğrafi, iqtisadi və siyasi əlaqəsi olmayan uzaq şərq xalqlarının dilində bu sözün işlənməsi onun ərəbcədən və ya sanskritdən alınması barədə Meyzelin fikirlərini tamamilə təkzib edir. Pekarski bu sözün “*bayanay*” – “meşələrin ruhu” mənasında teleut, tuva və yakut dillərində işləndiyini qeyd edir. V. Radlov bu sözkökün *bay+ana* “varlı ana” mənasında bir çox uzaq şərq türk dillərində işləndiyini yazır.

“*Boyarin*” – “*боярин*” rus və digər slavyan dillərində çox işlənən bu sözün türkmənşəli olduğu təkzib edilməzdir. Bir çox türkoloqlar, o cümlədən Sreznevski, Berneker, Fasmer, DmitrievÇiyevskaya və b. bu sözün qədim rus dilində, salnamələrdə işləndiyini qeyd edirlər. Lakin bu yazılı abidələrdə bu söz əsasən *bolyarin* formasında işlənməmişdir. Bir çox qədim titullar kimi bu sözün də etimologiyasını müəyyənləşdirmək çətindir.

Fikrimizcə, Korş bu sözün “sahibkar, xüsusi mülkiyyətçi, vəzifəli şəxs, rus məmuru” mənalarında işləndiyini, rus dilində “*barşina-барщина*” – “ağalar üçün təhkimli kəndlilin pulsuz işləməsi”, “məcburi əmək” anlamı verən bir leksem olduğunu yazarkən yanılmışdır. Yəqin ki, Korş bu sözü “məcburi əmək” mənasında olana “*biyar*” sözü ilə qarışıq salmışdır. “*Biyar*” sözü bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bu gün də eyni mənada işlənir. *Bayar* sözü “*bəy+ər*”

sözlərindən yaranıb, bu gün də bütün türk dillərində işlənir və “varlı, imkanlı insan” anlamı verir.

Malov, Berneker və b. bu sözün “baya” – “bay” kökünə “a” aorist formasının artırılması ilə düzəldiyini qeyd edirlər. Bernekerin fikrincə, türk dillərindəki *bayar* və monqol dilində işlənən *bayar* – “varlı”, “dövlətli” *olmaq* sözləri eynidir. Monqol dilində bu söz *bayar-sevinc* mənasındadır.

V.Radlovun “*bayar işi, bayar əməgi*” söz birləşmələrindəki *bayar* komponenti, fikrimizcə, *biyar* sözünün dəyişmiş elliptik formasıdır. “*Boyarın*” və “*bolyarın*” sözləri sinonim ifadələrdir. Bəzi alimlər belə güman edirlər ki, “*boyarın*” ilkin formadır. “L” səsi bizans təsiri ilə yaranmışdır.

Konstantin Baqryanorodnının salnaməsində məhz “*bolyarın*” formasına rast gəlinir. Bu forma qədim türk titulu “boyla”dan törəmişdir. “Boyla” formasına Orxon-Yenisey kitabələrində rast gəlinir. V.Radlov “*boyla*” sözünün qədim türk titulu kimi, Orxon-Yenisey abidələrində işləndiyini qeyd etmişdir. –*ar* suffiksi slavyan dillərinin materialları əsasında qətiyyənlə izah olunmur. Markvartın fikrincə, “*bolyarın*” “*bolyarı*” sözündən düzəlmiş cəm formasının təklif bildirən variantıdır.

A.Meye də təxminən bu fikirdə olmuşdur. Onun fikrincə, “*bolyar*” sözündəki –*la* türk dillərində cəmlik bildirən –*lar* şəkilçisinin qısaldılmış formasıdır. “–boyla-lar” ilkin variant alimin fikrincə belə olmuşdur. Fikrimizcə, bu şəkilçi –lar. –lər cəm şəkilçisinin qısalmış formasıdır. Bu türk dillərində qəbilə adları bildirən sözlərin sonunda işlənir.

Türk dillərinin tarixindən məlumdur ki, cəm kateqoriyası bu dillərdə nisbətən sonralar yaranmışdır. Ən qədim türk dillərinin materiallarını araşdırarkən məlum olur ki, türk dillərində də, ərəb cəmləşməsinə bənzər bir qrammatik forma mövcud olmuş, lakin bu sonralar –*lar*, –*lər* suffiksləri ilə əvəz olunmuşdur.

Slavyan dillərində işlənən “*bolyarın*” sözü –*in* suffiksi vasitəsilə cəmlik mənasında olan türkmənşəli “*boylar*” sözündən törəmişdir. K.Qrenbek bu sözü Orxon-Yenisey abidələrinin yaranmasından sonrakı dövrə aid edir.

Busy-Бусый-Boz.

Bu söz V.Dalın lüğətində dialekt sözü kimi verilir. Bu sözə bütün slavyan lüğətlərində rast gəlinir. V.Daldan fərqli olaraq, bir çox rus alimləri – Preobrajenski, Berneker, Fasmer, Çijevskaya və b. bu sözün türkmənşəli olduğunu qeyd etmişlər. İ.Meliorski və Korş bu sözün türkmənşəli olduğuna etiraz etmişlər.

Mahmud Kaşqarının lüğətində bu söz rəng mənasında işlənir. Orxon-Yenisey abidələrinin materialları da bu fikri təsdiq edir. Pekarskinin yakut dilinin lüğətində də bu söz rəng mənasında verilmişdir.

“*Boz*” və “*bus*” sözlərindəki saitlərin və samitlərin fərqi onların heç də fərqli leksemlər olduğunu göstərmir. Bu sözlərin məna eyniliyi, eyni anlamda bütün türk dillərində işlənməsi, türk dillərində lap qədim dövrlərdən indiyədək o~i səskeçidlərinin mövcudluğu bu fikri təsdiq edir. Bir çox rus alimlərinin gün kimi aydın faktlar belə təkzib etməyə çalışmaları, əlbəttə, təəccüb doğurur.

Sözün sonunda isə bir çox türk dillərində cingiltili samitlərin qarışması fonoloji qanunauyğunluqdur. Bu söz “busovı vrani” – “бусови врани” – boz qar-

ğalar formasında “Слово о полку Игореве”də işlənmişdir. Bu sözə “boz torğay”, “boz qurt” formasında bütün qədim salnamələrdə rast gəlinir.

Mənqəsin fikrincə, “bus” sözünün rəngbildirmə anlamında slavyan dillərinə türk dillərindən keçməsinə heç bir ehtiyac yox idi. Çünki alim belə hesab edir ki, slavyan dilləri rəngbildirmə anlamında işlənən sözlərlə çox zəngin olmuşdur. Çox təəccüblüdür ki, bu alim slavyan dillərində bu gün də işlənən rəng bildirən sözlərin məhz türk mənşəli olduğunu unudur. “Kariy”, “alcy”, “çubarcy”, “çalıy”, “kayrıy” sözləri hamısı türkmənşəlidir.

“*Bolvam-волван*” sözü rus dilində “taxtadan düzəldilmiş sütun”, “bütlərin forması”, “büt-pərəstlərin qurban gətirdikləri büt” mənalarında işlənir. Bu anlamlarda həmin sözə Sreznevskinin, Preobrajenskinin, Bernekerin, Fasmerin, Çijevskayanın lüğətlərində rast gəlinir. Korş və Dmitriyev bu sözü fars dilindəki “pəhləvan” sözü ilə əlaqələndirirlər.

Qədim fars dilində “pəhləvan” sözü “pahlav” – irəlində gedən mənasında işlənmişdir. V.Radlov bu sözün türk dillərində çox qədim zamanlardan işləndiyini, hətta “Orxon-Yenisey abidələrində *“balbal”* sözünə rast gəldiyini qeyd edir. Bəzi alimlər bu sözün fars dilindəki *“parbava”* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Onların fikrincə, “sözün əvvəlindəki “p” səsi qədim türk dilində “b” səsi ilə əvəz olunmuşdur. Banqın qanununa əsasən orta heca itmiş, ikinci hecanın əvvəlindəki “p” səsi isə yenə birinci hecadakı kimi “b” səsi ib ilə əvəz olunmuşdur. Bu qanun, fikrimizcə, nə qədim, nə də müasir türk dillərinə uyğun gəlmir. Hər iki hecanın son səsləri distakt assimilyasiyaya məruz qalmışdır.

Orxon abidələrində “balbal” “öldürülmüş düşmənin məzarı üstündə kobud daşdan həkk olunmuş abidəyə deyilirdi. Melioranskinin fikrincə, bu söz qırğız dilində “gil divarla hazırlanmış torpaq sahəsi” mənasında işlənir. Qədim türküt xalqı daşdan yonulmuş əzəmətli heykəlləri “balbal” adlandırır. Bu balballar bütün Cənub-Şərqi Avropanın, Cənubi Sibirin torpaqlarında yayılmışdır. “Слово о полку Игореве”də işlənən “Тьмутороканский волван” ifadəsində məhz həmin daş heykəllərdən söhbət gedir.

Taman yarımadasında bizim eradan əvvəl IV-III əsrlərdə Bosfor çarı Perisadın xanımı Komossariya tərəfindən tikilmiş qoşa *bolvanlar* – daş abidələr var idi. Bu abidələr XVIII əsrin axırlarına qədər Taman adasında yerləşirdi. Bəzi alimlər, məsələn, Melioranski, Radlov bu sözün çin mənşəli ola biləcəyini qeyd edirlər. Lakin Kors və Ramstedt bu fikirlə razılaşmamış və *“balban”* sözünün türk-altay mənşəli olduğunu qeyd etmişlər.

Professor P.O.Yakobson “balvan” sözünün “Печорские былины” əsərində işləndiyini qeyd edir. Fikrimizcə, bu *“balbal”* sözünün arxaikləşmiş formasıdır.

Müasir Türkiyənin Kilis dialektində bu söz “hay-küycü”, “avara” mənalarında işlənir. Cənubi Anadoluda bu sözdən yaranmış “balfalla” – “qışqırmaq”, “bağırmaq” sözlərinə rast gəlinir.

V.Radlovun lüğətində *“balbal”* sözü çin dilindəki “baybey” ləksemi ilə əlaqələndirilib. *“Baybey”* “üzərində yazı olan daş”, “sitayış olunan, itaət olunan daş məbəd” mənalarında işlənir. “Bay” sözünün “itaət, hörmət” mənalarında

işləndiyi məlumdur. Korş bu sözün çin mənşəli olduğuna etiraz edir. Q.Ramstedt bu sözün moñqol mənşəli olduğunu iddia etsə də, bir çox alimlər onun bu fikrini təkzib etmişlər.

Professor P.O.Yakobson “*balban*” sözünün rus yazılı abidələrindən sayılan “Печорские былины” da işlədiyini qeyd edir. Məlum məsələdir ki, Orxon-Yenisey yazılarında və türk dillərində rast gəlinən bu söz əsl türk mənşəlidir. “*Balbal*” sözü Türkiyənin Suriya ilə həmsərhəd olan Kilis dialektində “çoxdanışan, heyvərə” mənalarında işlənir. Müasir türk dillərindən biri olan yakut dilində “balbal”, “balbacıy”, “balbatçı” (çirkin, kobud, yonulmamış) sözləri vardır.

Pekarskinin lüğətində “*balbalsı*” sözü işlənir. Türk dillərindən bu söz Yeni-sey dillərinə keçmişdir. Bu etimonun Yenisey dillərindəki semantikasını “büt”, “heykəl” mənalarını verir. Türk, Kırım-tatar dillərində “*bababan*” “böyükbaşlı”, “böyük”, “kök”, “nəhəng”, “nağara” mənalarında işlənir.

Yunus Əmrənin “Divan”ında, Cənubi Anadolu dialektlərində bu söz (balbal) “quş”, “böyük, yöndəmsiz, güclü”, “şahin”, “may böcəyi”, “gözəl cavan oğlan” mənalarında işlənir. Qazax dilində “quş”, Kuman dilində “şahin” mənalarında işlənir. Bu mənada həmin söz slavyanlar tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Türkiyənin Ceyhan, Kilikiya dialektlərində bu söz “balaman” (kök yöndəmsiz insan). Alaşehir, Manisa vilayətlərində “inkişaf etmək” mənasında işlənir. Rus dilindən başqa digər slavyan dillərində: çex dilində – balvan – daş, kötü; serbxorvat dilində – salban mənalarında işlənir. Bu söz slavyan dillərinə türk dillərindən praslavyan dövründə keçmişdir. Litva dilindəki “balvanos” sözü slavyan dillərindən keçmişdir. Bu söz litva dilindən qədim rus dilinə “balbes” (gic, kütbeyin) mənalarında keçmişdir.

Şərqi slavyanlar hələ Kiyev rus dövləti yaranmasından əvvəl türk qəbilələri ilə yanaşı yaşayırdılar. Bu münasibətlər bəzən dost, bəzən də düşmən xarakteri daşıyırdı və məhz bu münasibətlər xalqların mədəniyyətində və etnogenezində, memarlıq və incəsənətdə, milli naxışlarda, məişət və həyatda öz dərin izlərini buraxmışdı.

Qədim rus salnamələrində, “İqor polku haqqında dastan”da və digər əsərlərdə türkiizmlərə çox rast gəlmək olur. Rus knyazları və çarları tərəfindən səfirlərin qəbul edilməsi türk-tatar ölkələrindəki qəbullara çox bənzəyirdi, bəzən isə tamamilə onları təqlid edirdi”. Rus salnamələrindən biri olan “Царственная книга” (“Çar kitabı”nda) yazılır: “Kazan xanının xanımı Fatimə sultan çar İvan Qrozninin və onun anası çar III Vasilinin dul xanımı Yelena Qlinskayanın qəbulunda olarkən Böyük knyaz onu türk dilində salamlamış və demişdi: Tabuqsalam”. “Князь великий молвил царице: Тобугсалам и с нею карашевался” (Bakıxanov, 1991: 426-427).

Tabuqsalam – tabuq – baş əymək (türkizm); salam – salam (ərəb.).

“*Карашеваться*” – türk mənşəli feil, “*карау*” – baxmaq, bir-birinə baxmaq, gözləşmək.

Yüksək səfirlərin qəbulu ritualında belə bir-birinin gözünə baxmaq ritualın bir hissəsi hesab olunurdu. Rus hakimləri, knyazlar öz titulları ilə birgə xəzər

çarlarının istifadə etdikləri “xaqan” titulu da işlədirdilər. Bu titulu qəbul etməklə rus knyazları Xəzər xaqanlarının asılı olmadıqlarını bildirirdilər. Sonralar böyük Kiyev rus knyazları knyaz Vladimir və onun oğlu Yaroslav Vudre da özlərini Xaqan adlandırırdılar.

Şərqi slavyanların türk qəbilələri ilə ilk kontaktları bizim eradan əvvəl IV əsrə Hun dövrünə təsadüf edir. Tarixçi İordanın yazdığına görə Qermanorix dövründə slavyan qəbilələri antlar və hunlarla geniş əlaqələrə malik idilər. IX əsrdə Şərqi slavyanlar Xəzər xaqanlığına daxil idilər.

“Повесть временных лет” adlı qədim rus salnaməsində oxuyuruq: “Хазары брали с полян и с северян и с вятичей, – брали по серебряной монете и по белке”. “Xəzərlər polyaklardan, severyanlardan və vyatiçlərdə gümüş pul və xəz (dələ xəzi) ilə vergi alırdılar” (Собрание русских летописей, 1964: 143-144). Polyaklar, severyanlar və vyatiçlər qədim rus qəbilələrinin adlarıdır. IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Şərqi slavyanlar Xəzər xaqanlığının asılılığından nisbətən azad olmağa başladılar. IX əsrin sonları X əsrin əvvəllərində artıq Kiyev rus dövləti yaranmışdı, iqtisadi və siyasi baxımdan güclənmişdi. Bu dövrdə rus tacirləri artıq yalnız Xəzər dənizi sahillərində deyil, hətta Ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdadda da tanınırdılar.

X əsrdə Xəzər xaqanlığı parçalandı. Böyük knyaz Svyatovlav (knyaz İqorun oğlu) xəzərlərə qalib gəldi. “Повесть временных лет” adlı rus salnaməsində yazılmışdır: “В год 965 пошел Святослав на хазар. Услышав же, хазары вышли навстречу во главе со своим князем Каганом и сошлись биться, и в битве одолел Святослав хазар и город из Белую Вежу (Саркел и взял)” (Собрание русских летописей, 1964: 244-245). Rus salnamələrində oxuyuruq: “Пришли впервые печенеги на русскую землю и, заключив мир с Игорем, пошли к Дуною. Игорь же собрал воинов многих: варягов, Русь и полян, и славян, и кривичей, и тиверцев – и нанял печенегов, и заложников у них взял, – и пошел на греков в ладьях и на конях, стремясь отомстить за себя” (Собрание русских летописей, 1964: 344-347).

“Peçeneqlər ilk dəfə rus torpaqlarına gəldilər, knyaz İqorla sülh sazişi bağlayıb Dunay çayına doğru getdilər. İqor varyaqlardan, ruslardan, polyaklardan, slavyanlardan, kriviçlərdən və tverlilərdən ordu düzəltdi. Peçeneqlərdən muzdlu əsgərlər və əsirlər tutdu. Sonra qayıqlarla və atlarla yunanların üzərinə gedib, onlardan intiqam almağa çalışırdı” (Собрание русских летописей, 1964: I, 346-348).

P.M.Melioranskinin türkiizmlərinin tədqiqi haqqındakı araşdırmaları rus türko-logiyasında bu sahədə yazılan ilk tədqiqatlardan biridir. Alim qeyd edirdi ki, “*heç bir dil qrupu türk dilləri qədər rus dilini alınma sözlərlə təchiz etməmişdir. Bu söz alınmaları şərqi slavyanların hələ Hun dövründən türk xalqları və qəbilələri ilə olan münasibətlərinin nəticəsidir. Daha sonralar orta əsrlərdə Qızıl Orda dövründə də rus dilinə türk dillərindən çoxlu sözlər keçmişdir.*”

P.M.Melioranskinin fikrincə, bir çox sözlər rus dilinə lap qədim dövrlərdən keçmişdir. P.M.Melioranski “Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında

dastan”) eposunda türk dillərindən keçmiş: *блъванъ, Боянъ, бояринъ, бусый, быля, дивъ, женчюгъ, коганъ, кощей, ногата, орьтъма, салтанъ, харалугъ, хорюговь, чага, шереширъ, япончица, яруга* sözlərinin etimologiyasını vermiş və qeyd etmişdir ki, o, 1225-ci ilə qədər rus salnamələrində olan bütün sözləri araşdırmışdır.

Həmin sözlər haqqında ətraflı məlumat İ.İ.Sreznevskinin “Древние памятники русского письма и языка X-XIV веков” (“X-XIV əsrlər rus yazısı və dilinin qədim abidələri”) əsərində verilmişdir. Beləliklə, daha 27 söz etimoloji təhlilə cəlb olunmuşdur: *актазь, батогъ, бесурменинъ, билинг, бисеръ, ватага, евшанъ, каганъ, каторга, клобукъ, ковырьчъ, кърчаг, кума, кумыз, комуз, курганъ, лошадь, лыскар, ропат, сайгатъ, санъ, скоторох, товаръ, търтак, учанъ, чара, чертогъ, шатеръ*.

Beləliklə, monqol dövrünə qədər qədim türk dillərindən rus dilinə keçmiş 45 sözün etimoloji təsnifatı verilmişdi. Rus salnamələrindən olan *Ипатьевская летопись* abidəsində “сайгатъ”, “сайгаты” leksik vahidinə rast gəlinir. P.M.Melioranskinin tədqiqatları bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir: “сайгат” sözü – “hərbi qənimət” mənasında işlənir.

İ.İ.Sreznevskinin əsərində də eyni sözə və mənaya rast gəlmək olar: “саугат – hərbi qənimət”.

M.Fasmer öz lüğətində (“Этимологический словарь русского языка”) bu sözün mənasını səhv verir. M.Fasmerin fikrincə, “сайгатъ” – yüksək rütbəli insanlara verilən hədiyyədir. Beləliklə, rus tarixi və rus dili ilə məşğul olan alimlər nə Q.S.Koçin, nə də M.Fasmer P.M.Melioranskinin araşdırılmasını nəzərə almadan səhv nəticələrə gəlmişlər. Eyni polovets şəxs adı bəzən “Koza”, bəzən də “Гзак” kimi verilir.

“Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında dastan”) eposunda “орьтъма” (örmə) sözü verilmişdir. İ.İ.Sreznevskinin fikrincə, “орьтъма” sözü polovets dilindən alınmış “артмак” – “çiyində və kürəkdə daşınan yük” mənasında işlənir. Burada “art” sözünün “ard”, “kürək” sözlərindən yarandığı qeyd olunur. “Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında dastan”)da yazılır: “Вьюками и попонами, орьтъмами и сумами начали мосты мостить по болотам и тонким местам, и всякими узорочьями Половецкими”. “Yüklərlə və qotazlarla, örmələr və bağlamalarla bataqlıqlarda körpülər düzəltməyə çalışırdılar. Bataqlıq yerlərdə polovets naхışları ilə naхışlanmış yüklərdən keçmək üçün istifadə edirdilər” (Собрание русских летописей, 1964: I, 364-366).

“Слово о полку Игореве” (“İqor polku haqqında dastan”) və “Ипатьевская летопись” (“İpatyev salnaməsi”) abidələrində “кощей” sözünə rast gəlinir. Bu leksik vahidin türkiizmlərə aid olduğu P.M.Melioranski tərəfindən qeyd edilmişdir. Qədim rus dilində çox işlənən və müxtəlif semiotik çalarlara malik olan “кощей”, “кощий” sözləri türk orijinalında mövcud olan “кошги” (“кошгы”) sözüdür və “yük karvanına aid olan” mənasında işlənir.

“İpatyev salnaməsi”ndə də *кощей* sözü eyni mənada işlənir. 1170-ci ilə aid edilən “İpatyev salnamə”sində deyilir: “Великий князь Мстислав Изяславич

пусти на ворот седельники и кощее”. Buradan görünür ki, “седельник” və “кощей” eyni mənalı leksik vahidlərdir. Bu sözlərin biri slavyan, digəri isə türk kökənlidir (Хазанов, 1965: 291).

1170-ci ildə yazılmış “Ипатьевская летопись” (“İpatyev salnaməsi”) abidəsində verilmiş “Пусти на воронь седельники и кощее” ifadəsində “сидельник” və “кощей” eyni semantikaya malikdir və “yüklənmiş və yəhərlənmiş atlardan ibarət karvanda xidmət edən əsgər” mənasında işlənir. Qədim slavyanlarda belə yük karvanları ordunu müşayiət edirdi və bu əsgərlər müharibəyə əldə olunmuş qəniməti və əsirləri daşımaq vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

“Ипатьевская летописм” abidəsinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, həmin əsgərlər bəzən knyazın əmri ilə düşmən üzərinə hücumda gedirdilər. “Львовская летопись” və “Тверская летопись” salnamələrində isə bu leksik vahid “кошежник” formasında işlənir. Burada qrammatik forma rus dilinə məxsus olsa da, sözün kökü (“koş”) türkiyəlidir.

Bütün türk dillərində bu söz “birləşdirmək”, “qoşmaq” mənalarında işlənir. Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, qədim rus dilində də busöz bütün türk dillərində olduğu kimi eyni semantikaya malikdir. Qədim türklər oturaq həyata keçdikdən sonra, məsələn, Orta Asiyada bu söz fərqli semantikada işlənməyə başladı. “Кошги” (qoşcu) leksemi artıq “qoca at qoşulmuş kəndlə yer şumlayan “əkinçi” mənasında işlənməyə başladı.

XV-XVI əsrlərdə Kırım tatarları slavyan torpaqlarını tutmuş və bu hücumlarda hər bir tatar əsgəri bir neçə yüklənmiş at gətirmişdi. Bu atlar müharibədən sonra hərbi qənimətləri daşımaq üçün gətirilirdi. Bu leksem cənubdan şimala doğru bütün slavyan torpaqlarında yayılmağa başladı. Sənədlərə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, qədim sənədlərdə “кощей” sözü məhz “əkinçi” mənasında işlənir (Хазанов, 1965: 64-65).

Rus salnamələrində və “İqor polku haqqında dastan”da “кощей” (кошчи-кошчи) türkiyəminin “əsir” və “qul” mənalarına rast gəlmirik. Lakin “İqor polku haqqında dastan”ın araşdırıcıları bu dastanda işlənən “кощей” türkiyəminin mənası barədə səhv mövqə tutmuşlar.

Əsərdə deyilir: “Игорь князь въседе изъ седла злата, а въ седло кошиева” (“Knyaz İqor qızıl yəhərin üstündən düşüb, koşçı yəhərinə mindi”). Burada bəzi tədqiqatçıların söylədiyi kimi “кощей” sözü “əsir” mənasında deyil, türk dillərində işlənən “koşçı” “karvançı”, “karvanı aparan əsgər” mənasında işlənir. Əsəri tədqiq edən rus araşdırmaçıları ona görə belə səhv nəticəyə gəlmişdilər ki, knyaz İqor həqiqətən əsir düşmüşdü. Lakin burada “кощей” sözü ona deyil, qeyd etdiyimiz kimi “yük daşıyan əsgər” sözünə aiddir (Собрание русских летописей, 1964: I, 641-642).

1174-cü ilə aid edilən qədim bir salnamədə knyaz Andrey Boqolyubskinin ölümündən söhbət açılır. Salnamədə oxuyuruq: “Кощей один мал детеск” – “Azyaşlı bir qul, nökr”. Qeyd etmək lazımdır ki, Andrey Boqolyubskinin anası polovets idi və oğluna qulluq etmək üçün polovetlərdən azyaşlı bir nökr tutmuşdu (Востоков, 1930: 156-161).

“Кошей” sözü rus dilinin etimoloji lüğətlərində fərqli mənalarda işlənir: A.Q.Preobrajenskinin lüğətində bu söz “arıq”, “çox arıq”, “skelet”, “qoca” və “xəsis” mənalarında rus xalq nağıllarında isə “бессмертный” sözü ilə birlikdə (“Кошей бессмертный” – “ölməz qoşey”) işlənir (Собрание русских летописей, 1964: 641-642).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bakıxanov, A. A. (1991). Gülşəni-İrəm. Bakı.
2. Шахматов, А.А. (1916). Введение в курс истории русского языка. СПб.
3. Шахматов, А.А. (1915). К вопросу об образовании русских наречий. СПб.
4. Соболевский, А.И. (1914). Русско-скифское этюды. СПб.
5. Хазанов, А.М. (1965). Социальная история скифов. Москва.
6. Востоков, А.Х. (1930). Рассуждение о славянском языке. М.
7. Богородитский, Б.А. (1923). Общий курс русской грамматики. М.
8. Мавродин, В.В. (1945). Образование древнерусского государства. Л.,
9. Дьяконов (1956). История Мидии, М.
10. Срезневский, И.И. (1950). Древние памятники русского письма X-XIV вв. М.
11. Эндзел, И.М. (1911). Славяно-балтийские этюды, СПб.
12. История Казахской (1957). ССР. Алма-Ата.
13. Менгес, К.Г. (1974). Восточные элементы в «Слове о полку Игореве», Л.
14. Гумилёв, Л.И.(1991). Тысячелетие вокруг Каспия. Баку.
15. Нидерле, Л. (1956). Слвянские древности. М.
16. Артамонов, М.И. (1962). История Хазар. Л.
17. Трубачёв, О.Н. (1961). О письменном названии славян. М.
18. Шафарик, П. (1947). Славянские древности. М.
19. Мелиоранский, Р.М. (1971). Тюркизмы в «Слове о полку Игореве». М.
20. Безертинов, Р.Н. (1991). Татары, тюрки – потрясатели вселенной. (История великих империи). I, Баку.
21. Бернштейн, С.Б. (1954). Очерк сравнительный грамматики славянских языков. М.
22. Собрание русских летописей (1964). М.

Земфира Алиева (Азербайджан)

Тюркизмы в древних русских летописях и в «Слове о полку Игореве»

Резюме

Задолго до образования Киевской Руси восточные славяне жили в непосредственном соседстве с различными восточными – в том числе и с тюркскими племенами. Эти связи и отношения, то мирные, то враждебные – оставили значительный след в этногенезе и культуре, архитектуре и национальных орнаментах, в употреблении предметов домашнего обихода и некоторых деталях быта и обычаев, а также в лексике славянских народов.

Многочисленные тюркские заимствования, сохранились русских летописей, в «Слова о полку Игореве», в ономастических единицах и в терминологии. Торговые языки Древней Руси с тюркскими народами отмечены многочисленными письменными памятниками. Первые контакты восточных славян с тюркскими племенами восходят к гуннской эпохе.

Восточные славяне в IX в. входили в сферу влияния Хазарского государства. Об этом свидетельствуют «Повесть временных лет», «Ипатьевская летопись», «Лаврентьевская летопись», «Тверская летопись» и эпос «Слово о полку Игореве».

Ключевые слова: *восточные славяне, связи и отношения, предметы домашнего обихода, тюркские заимствования, русские летописи, торговые связи, Древняя Русь, письменные памятники, Хазарское государство, тюркские племена.*

Zemfira Aliyeva (Azerbaijan)

Turkisms in ancient Russian chronicles and in “The Tale of Igor's Campaign”

Abstract

Prior to the establishment of Kievan Rus, the Eastern Slavs resided in close proximity to various Eastern tribes, including the Turkic tribes. These relationships, which were sometimes peaceful and sometimes hostile, had a significant impact on ethnogenesis, culture, architecture, ornamentation, household items, everyday life, customs, and vocabulary.

Russian chronicles, the “Tale of Igor's Campaign”, and other secular works, as well as onomastics and terminology, preserve numerous Turkic borrowings. Written monuments mark the trading languages of ancient Rus with the Turkic peoples. The Eastern Slavs' first contacts with the Turkic tribes date back to the Hun era.

In the 9th century, the Eastern Slavs belonged to the sphere of influence of the Khazar state. The sources that support this claim include the “Tale of Bygone Years”, “Ipatiev Chronicle”, “Laurentian Chronicle”, “Tver Chronicle”, and the epic poem “The Tale of Igor's Campaign”.

Key words: *Eastern Slavs, connections and relations, household items, Turkic borrowings, Russian chronicles, trade relations, Ancient Rus, written monuments, Khazar state, Turkic tribes.*